

Molt important per a la història de la població i per a la toponímia local, el llibre del procer gandesà Mn. Joan Manyà (*Notes d'Història de Gandesa*, Tortosa 1962); cf. observacions de Ferran Soldevila (*Serra d'Or* 1964, 249-50). També en donen valuoses informacions històriques Coroleu (*Les Corts Catalanes*, 102 i 204) i Morera Llauredor, en *Tarr. Cri.* II, 455 i 584; i GGC, 460 ss.

Són més secundàries per al nostre estudi sobre els orígens i història d'una vila tan important, les obres que s'han escrit sobre el coratjós passat recent de Gandesa en les guerres del S. XIX. Però recordem, com testimoni popular de l'ús del nom, l'ardida cobla amb què l'heroica baronessa, defensora d'aquella forta posició contra els reaccionaris i absolutistes, desafia el capítost *Cabrera*, amb el cartell que va enviar-li durant el gran setge: «De Purroi la baronessa / jura a la *Cabra* Montesa / que mai entrarà a *Gandesa*».

MENCIONS ANT. 1153, en la donació d'un vast terme amb què Ramon Berenguer IV atragué els Templers, figura dins l'enumeració de poblacions amb què afrontaria: «--- term. de *Batea* --- de *Corbera* et de *Gandesa* --- *Rasquera* ---» (*CoDoACA* IV, 209.25; *Balari, Orig.*, 330; *Morera. Tarr. Crist.* I, 430; *MiretS, Templ.*, p. 80); 1224, en les atrs. de la carta de poblament de «*Villa Alba* --- III, termino *Gandee* et *Batee* --- IV *Boo<t>* et *Nonasp* ---» (*Font Rius, C. de Po.*, 345.10); 1289: *Gandesa* (*BABL* VII, 58).

1337: *Gandesia* (*CCandi, Mi. Hi. Cat.* II, 360); 1359: *Gandesa* (*CoDoACA* XII, 45). Fets de 1335 ss.: «per tractar que no fos feta guerra entre Nós e lo rey de Castella --- tenguéssim parlament a Castelló de Boriàna --- altres coses no s'i difiniren; mas fo acordat que s mudàs lo dit Parlament a la vila de *Gandesa* --- don Johan Manuel --- contra lo rey de Castella --- e Nós --- anam al Parlament de *Gandesa* --- *Gandesa* --- *Gandesa* ---» (*Cròn. del Cerimoniós*, §§ 22, 28, ed. Pagès, 87.58-88.2, 11, 17; però *Gandea* en el ms. C, S. xvii).

No hi ha pròpiament homònims, només alguns noms secundaris o succedanis. La part més alta del te. de Móra d'Ebre, per on surt del terme el vell camí que duia a Gandesa, porta el nom de *Les Gandeïjoles*, Barranc i Font de L. G. (XIII, 103.12). És un dim. de *Gandesa*, partint de la variant *Gandea*, amb eliminació ultracorrecta de la -s-, que hem vist documentada en la Carta de 1224 i en una variant ms. del segle XVI: com si diguéssim «les petites Gandeses, les partides mig-gandesanes». Formació semblant al cogn. *Gandionnes*, que només conec de Coratxà (XXVII, 146.22). S'usa com a NP fem. (probablement malnom d'una dona que n'era filla o hi vivia): en un doc. de 1265: «Na Landucha, Na *Gandesa*, Dona Juliana ---» (*Soldevila, Pere el Gran* II, 455).

ETIM. Ja vaig anticipar-ne un poc en *E.T.C.* I, 16, 68 i 216. La guia ferma per a la d'aquest nom és només el sufix: és clar que pertany al tipus comú a tota la coherent col·lecció de NLL pre-romans en -esa del Princ. i el P. Val. (<-ESA o -ĪSĪA o fins potser -ĪSA): *Manresa, Olesa, Albesa*, els dos *Artesa, Utxesa* (ja ben

pròxim) (*OCTOGESA*); i que segueixen encara més al Sud, amb *Orpesa*, un altre *Artesa*, l'antic *Anesa*, i el cabdal i tan conspicu *Montesa* (*MENTESA*). Ha de ser, doncs, nom pre-romà i pertanyent a aquest grup: en part potser sorotàptic o altrament indoeuropeu (o proto-europeu), més aviat que ibèric, i clarament no cèltic.

Llavors podem creure que ve d'una variant *GANDĪSĪA (o -ESA), derivada del mot pre-romà hispano-alsipi GANDA. Nom que ha deixat nodrida descendència toponímica a Galícia. Nord de Portugal i regió lleonesa; i d'altra banda, en els Alps, des del Ticino fins al Friül, i des de la part NO. i Oest de la Suïssa alemanya, fins al caire meridional de la zona alpina.

És en els Alps on apareix en la forma primitiva GANDA, mentre que en l'àrea gallego-luso-leonesa es presenta en la forma derivada GĀNDARA: avui contrreta, sobretot a Galícia, en *Gandra* o *Granda*: a Galícia i al Nord portuguès. I també en la zona reto-romànica i valls veïnes, en els Alps, es manté en molts llocs com genèric topogràfic i apel·latiu; però a la major part ha quedat només en toponímia. El sign. gallec és 'terreny arenós i pedregós, poc o mediocrement fèrtil'; i en els Alps 'pendent rocallós' i 'agombolament de detritus'.

En les zones intermèdies, entre les galaico-lusitanes i les alpines, hi ha evidentment un hiatus quasi complet: fora d'alguns NLL escadussers que hom assenyala en la zona basca, gascona i alt-aragonesa: car quasi totes les conjectures etimològiques que han fet en aquest sentit Bertoldi, Rohlf, Hubschmid, i fins i tot Mz.Pi., han resultat mal fundades o massa discutibles. En tot cas no hi ha res més en el domini català: una afirmació de Bertoldi en aquest sentit resta incomprovada i sembla arbitrària. Car l'etim. de *Gandia* no hi té res a veure.

Per a l'últim estat de la qüestió, exposat amb gran detall i vigorosa crítica, bastarà remetre al *DECH* III, 71-73, on s'indiquen també enllaços temptejats i insegurs amb mots indo-iranis (n. 7); i el més versemblant amb el nom lígur *Gando-bera* i algun altre mot de l'indoeuropeu central (72a21-36). En total resta incert si és mot sorotàptic (com dona a entendre el nom del riu lígur, i la màxima vitalitat en la zona rètica), o més aviat pre-indoeuropeu com creu Pokorny, *VRom.* x, 241-2.1

A desgrat del hiatus geogràfic, resta versemblant que el nom de *Gandesa* sigui derivat del pre-romà GANDA, amb el revelador sufix pre-romà -esa. Car és un fet, repetit arreu, que en la toponímia es mantinguin mots arcaics que han restat vigorosos només en zones veïnes, i van esclerissant-se més i més, a mesura que ens allunyem del focus de difusió intensa, sobretot en les zones intermèdies, quan han quedat els focus màxims en els dos extrems.

El terreny de la zona de Gandesa, al peu de la formidable massa penyalosa de la Serra de *Pàndols*, i en l'altiplanícia, rociosa i poc irrigada, de la Terra Alta, també induïx a creure-ho. La conservació del grup -ND-, que al Nord de l'Ebre constituiria una objecció, és natural en zona de fort substrat mossàrab. Ben a